

ODRŽAVANJE TRADICIJE KOD JUGOSLOVENSKIH JEVREJA

Jevreji se doseljavaju na tlo bivše Jugoslavije tokom 2000 godina. U različitim periodima živeli su na raznim teritorijama. No uvek su svoj boravak i način života organizovali prema propisima vere, osnivajući institucije koje su omogućavale ispunjenje svih ritualnih propisa. U antičkom periodu, pod rimskom vlašću, Jevreji su živeli na području Makedonije, Slavonije i Dalmacije. Ostaci materijalne kulture i tekstovi sa nadgrobnih spomenika govore da je jevrejska zajednica postojala u antičkoj Mursi kod Osijeka, u Saioni kod Splita i u Stobima u Makedoniji.

O jevrejskoj zajednici koja je postojala na teritoriji Slovenije u srednjem veku ostali su pored materijalnih spomenika (sinagoge, kuće, ulice) i pisani izvori koji govore o tome kako je bio organizovan život te zajednice.

Rani pisani izvori su, zapravo, svojevrsna rabinska literatura nazvana „response”. To su knjige u obliku pitanja i odgovora. Nastale su tako što su učeni rabini sabirali i štampali pitanja koja su im stizala iz mnogih gradova o raznim pravnim i verskim problemima i svoje odgovore na njih. Te knjige su u stvari, zbornici rasprava o održavanju jevrejske verske tradicije u određenoj oblasti i predstavljaju prvorazredne izvore za naučna istraživanja. Na osnovu njih se može pratiti istorija i život Jevreja na čitavoj teritoriji bivše Jugoslavije.

Na primer, o Jevrejima u Mariboru je pisao mariborski rabin Isriein⁹⁶ čije responze je, mnogo godina kasnije, priredio kotarski rabin iz Đakova, Šuisinger (Schuisinger); o Jevrejima u Bosni je pisao sarajevski nadržabin, dr Moric Levi, na osnovu sačuvanih opštinskih knjiga ali i na osnovu obimne literature⁹⁷; o Jevrejima u Makedoniji je pisala publicista iz Izraela, Ženi Lebl na osnovu velikog broja sačuvanih responzi u kojima se govori o Jevrejima u Skoplju, Bitolju, Štipu i drugim mestima u Makedoniji⁹⁸; o Jevrejima u Beo-



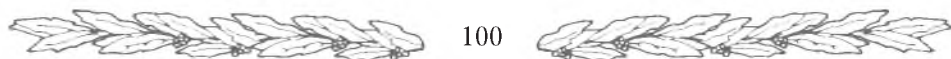


gradu je pisao beogradski rabin Ignjat Šlang u knjizi Jevreji u Beogradu⁹⁹ – on je koristio, pored responzi koje su pisali slavni rabini iz velikih jevrejskih centara (kao što je bio rabin Smuel da Medina iz Soluna), i responze koje su sabrali i izdavali beogradski rabini u XVII veku. U Jevrejskom istorijskom muzeju se čuva i jedna knjiga responzi koja se odnosi na splitske Jevreje. Štampana je u Livornu 1844. godine.

Pored najstarijih jevrejskih stanovnika Balkana, koji su nazvani Romanioti, oni koji su se doseljavali u kasnijim periodima su bili različiti po svom istorijskom i kulturološkom nasleđu. Posle Romaniota na Balkanu se pojavljuju Aškenazi, srednjoevropski Jevreji koji su se posle razorenja Jerusalima 70. godine naše ere, raselili po sredozemnim i drugim evropskim zemljama. Aškenazi su dobili ime po hebrejskoj reči „Aškenaz“ kojom se označava područje na kome je danas Nemačka. Ovi Jevreji su nosioci srednjoevropske kulture, a jezik kojim su govorili naziva se jidiš. To je mešavina staronemačkog i hebrejskog, sa velikim primesama slovenskih (poljskih i ruskih) reči. U kasnijem periodu, jidiš se više proširio među Jevrejima istočne Evrope. Aškenazi se doseljavaju na Balkan sa područja Habzburškog carstva. Oni osnivaju svoje zajednice na teritoriji Slovenije u Ljubljani, Mariboru, Ptujju, i drugim gradovima. Proterani su iz ove oblasti početkom XVI veka. Nikada više na toj teritoriji nisu živeli u znatnijem broju. Najviše Aškenaza je živelo na području Vojvodine, Slavonije i Hrvatske gde se doseljavaju krajem XVIII i, u većem broju, tokom XIX veka. I pored toga što se doseljavaju relativno kasno, oni su ekonomski veoma brzo prosperirali i ostavili velikog traga u gradovima u kojima su živeli. Bavili su se trgovinom, preduzetništvom i slobodnim profesijama.

Druga grupa Jevreja su Sefardi, koji su vekovima živeli na Iberijskom poluostrvu i tamo stvorili značajnu kulturu. Godine 1492. prognani su iz Španije i razilaze se po Mediteranu, a veliki broj je bio primljen na teritoriju Otomanske imperije. Na područje bivše Jugoslavije stigli su preko Turske, Bugarske, Grčke i iz Venecije i preko Jadrana u Split, Dubrovnik i Sarajevo. Svoje zajednice su osnovali na teritoriji Makedonije, Srbije, Bosne, u Dubrovniku i u Splitu. Sefardi su se bavili trgovinom i zanatima. Govorili su ladino, jezik koji je u osnovi stari španski jezik sa dosta turskih i slovenskih reči.

Sefardi i Aškenazi su na Balkanu živeli u zasebnim zajednicama, imali su odvojene sinagoge i druge institucije. Razlikovali su se po kostimu, običajima i odnosu prema sredini u kojoj su živeli. I odnos sredine je bio drugačiji prema Sefardima nego prema Aškenazima. Kako se Sefardi naseljavaju već od XVI veka oni su duže na ovim prostorima od Aškenaza koji dolaze uglavnom u XIX veku. Zato su Sefardi bili bolje prihvaćeni od sredine i na njih se gledalo kao na starosedeoce, dok su Aškenazi prihvatani kao došljaci i





stranci. No i pored toga odnos drugih naroda prema Jevrejima na Balkanu bio je veoma tolerantan ako se upoređi sa svim pogromima i progonima koje su Jevreji doživljavali u drugim zemljama Evrope. Zbog svog načina života i potrebe da održavaju običaje, Jevreji su uglavnom u svim gradovima živeli u određenim ulicama, pa su one i dobijale specifična imena. U Beogradu, Ljubljani i Dubrovniku i danas postoji Jevrejska ulica (Žudioska). U nekim gradovima to su bile mahale, a u Splitu i Dubrovniku postojao je pravi geto u kome su Jevreji živeli. Tako je u Splitu ostao naziv ulice „U sred geta”, a u Dubrovniku je Žudioska ulica bila geto – jer se zatvarala sa oba kraja. Ovakvo stanovanje na malom prostoru delimično je bila i posledica potrebe da se sve jevrejske ustanove skoncentrišu na malom prostoru. Tako je na primer u Sarajevu, u okviru Sijavuš pašine daire, prostoru koji je bio određen da se u njemu naseljavaju Jevreji, podignuta i sinagoga. Pošto je Jevrejima zabranjeno da na praznik *Šabat* daleko pešače do sinagoge, one su građene u okviru jevrejskog naselja. Takvih primera ima u mnogim gradovima u kojima su živeli Jevreji. Uz sinagogu je obično i ritualno kupatilo, škola, stan za rabina, prostorije raznih društava. Sličan propis je postojao i za groblja koja su, takođe, formirana nedaleko od jevrejskog naselja. Jedan od najpoznatijih primera takvog groblja koje je sačuvano i danas potpuno uklopljeno u urbanu okolinu je Jevrejsko groblje u Pragu. I na teritoriji bivše Jugoslavije ima nekoliko sačuvanih starih jevrejskih grobalja koja, doduše, nemaju takvu mistiku kao praško Jevrejsko groblje, jer nisu tako zbijena i ukomponovana u svakodnevni životni prostor. Ali zato neka groblja kao što je, na primer, staro sefardsko groblje na Kovačićima u Sarajevu, imaju veliki značaj zbog nadgrobnih spomenika koji su po svom obliku jedinstveni. Za sada još nije objašnjeno otkuda takav oblik spomenika.

Jevrejska društva su imala veliku ulogu u održavanju tradicije i u ispunjavanju zadataka koje vera postavlja pred Jevreje. Humanitarna društva za negu bolesnika spadaju u najstarija jevrejska društva. Poseban značaj ima društvo *Hevra kadiša* koje se staralo oko umirućih i njihove sahrane. U mnogim gradovima je društvo *Hevra kadiša* staro koliko i sama jevrejska opština. Veliku ulogu u održavanju tradicije imala su i verska društva koja su okupljala Jevreje u vreme praznika koji su zahtevali razne jutarnje molitve ili ponoćna okupljanja. U okviru takvih društava se subotom proučavao *Talmud* i *Tora*, a obezbeđivali su se i posebni ritualni obedi. U Beogradu i danas postoji zgrada jevrejskog društva *On eg šabat* koje je bilo posvećeno održavanju tradicije. U Sarajevu još uvek postoji zgrada jevrejskog društva *La Benevolencija* koja je simbol jedne sasvim druge vrste društava. To su humanitarna društva koja se osnivaju krajem XIX i u XX veku i koja se bave humanim radom na jedan savremeniji način. Ona pomažu i školovanje uče-





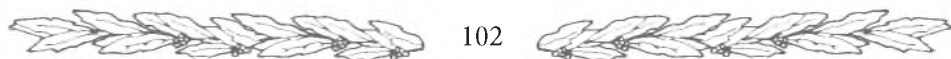
nika i studenata i potpomažu kulturni rad. U velikim jevrejskim zajednicama razvili su se razni tipovi društava. Uz ona koja su se bavila tradicionalnim zadacima, kao što je briga za bolesne i siromašne, postojala su i ženska društva koja su se bavila nabavkom miraza za siromašne devojke.

U Sarajevu je dvadesetih i tridesetih godina bio veoma jak sefardski pokret. U okviru njega, više sefardskih društava je priređivalo razne kulturne priredbe i posela na kojima su se prikazivale amaterske pozorišne predstave. One su govorile o običajima, a u njih su bile ukomponovane numere sa mnogo romansi i drugih folklornih elemenata. *La Benevolencia* je 1924. godine objavila spomenicu koju je uredio Stanislav Vinaver i štampana je u Beogradu. Mnogi tekstovi iz te retke knjige danas su antologijski. To su, pre svega, „Ženidbeni običaji bosanskih Seŕarda” Avrama Altarca i „Štimunzi iz bosanskih sinagoga” dr Atijasa. To je jedan od najiepiših tekstova napisanih o jugoslovenskim Jevrejima.

Evo jednog odlomka koji govori o sinagogi koju je u svojoj kući dr-ŕao Maći Bohor u Sarajevu, na Banjskom Brijegu: „Kraj lijepih petroklejskih iampi i vitkih miječnih svijeća na teva s kakvom su se toplinom molile nekada u Maći Bohora bogomolji seŕahotske molitve! Pokojni Šor Leon, pun tip poboŕnosti, nešto zapuštene vanjštine, ali tačan i prvi u bogobojaznim i bogougodnim stvarima, a lahkim dugim tračkom nasmejanosti na licu zborio bi „eluenu šebašamajaim” s takvim uzdasima da bi ti se sjekli u dušu. Zborio bi ih tronutom molitvom, koja je zvućala kao plać i koja ti je iz mraka elulskih ranih jutra domamijivala daleke tajne dalekih vremena kroz prozore one bogomolje. Koliko je ta svećanost bila kada se je ta bogomolja proširila i u drugu sobu. Jevrejima Banjskog Brijega bijaše kao da im je dvostruko porastao imetak. Familija Maći Bohorina s njim kao patrijsrom na ćelu rasuta po velikom dvorištu bogomolje, bijaše kao posvećena na Banjskom Brijegu. Maći Bohor, tačan, poboŕan, brz i uvijek jednako njeŕan, niska stasa, u fesu i bosanskim ćakširama, ne bijaše nikad besposien. Kada nije Boga velićao molitvama, pravio je red u avliji, gradio *suka* ili sirio mlijeko na *košer*.”

U Jevrejskom istorijskom muzeju je bila 1986. godine prirećena izloŕba pod nazivom „Jevrejski praznici”. Obuhvataia je godišnji ciklus praznika, uz uvodno objašnjenje o jevrejskom kalendaru. Tom prilikom su bili prikazani eksponati i fotografije iz fonda Jevrejskog muzeja, kao i iz zbirki koje se ćuvaju po jevrejskim opštinama i sinagogama u raznim gradovima bivše Jugoslavije.

Ova izloŕba je bila poslednja u nizu studijskih izloŕbi kojima su predstavljene zbirke Jevrejskog istorijskog muzeja: izloŕba o metalnim ritualnim predmetima, zatim izloŕba o vezenim tkaninama, o starim jevrejskim knjigama i rukopisima i izloŕba o jevrejskoj štampi na tiu Jugoslavije. Izloŕba o





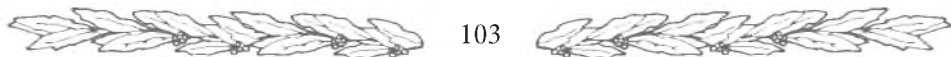
jevrejskim praznicima je, za razliku od prethodnih, imala etnografski karakter, a prikazani eksponati su služili samo kao ilustracija predmeta koji su bili u upotrebi za praznike. Povodom priređivanja te izložbe, zaključeno je da će nastavak istraživanja o običajima obuhvatiti „životni ciklus“, odnosno običaje vezane za rođenje, venčanje i smrt.

U međuvremenu, pojavila se mogućnost da se u Muzejskom prostoru u Zagrebu, organizuje velika izložba pod nazivom „Jevreji na tlu Jugoslavije“. Izložba je bila priređena 1988. godine u Zagrebu a tokom 1989. u Sarajevu, Beogradu i Novom Sadu, a 1990. u Njujorku i Torontu. Ovaj veliki projekat je izmenio planove Jevrejskog istorijskog muzeja u periodu od nekoliko godina. A, svakako su tome doprineli i raspad zemlje, rat i loši uslovi za rad. Tako je realizacija izložbe o „životnom ciklusu“ odlagana više od deset godina, ali je zato u okviru pomenute izložbe, „Jevreji na tlu Jugoslavije“ obrađena i ova tema. Naime, u okviru teme „Vjerski obredi i običaji“ koju je obradila prof. dr Vidosava Nedomački predstavljeni su rođenje, *Brit mila*, *Bar micva* i *Bat micva*, kao i obred venčanja. Kao posebna celina i tema, predstavljeni su žalobni obredi i običaji.

Uz izložbu o praznicima, štampan je i katalog sa objašnjenjima o tome kako su se u ovim krajevima praznovali jevrejski praznici. Pored postojeće literature za ovu temu, glavni izvor podataka za tekstove u katalogu, bilo je malo istraživanje o praznovanju jevrejskih praznika kod jugoslovenskih Jevreja. Ideju za ovakvo istraživanje dao je sociolog Srećko Mihailović a uz njegovu pomoć su realizovale istraživanje Milica Mihailović i Hedviga Bošković, autori izložbe i tekstova u katalogu. Kako je u uvodnom delu upitnika koji je napravljen za to istraživanje, bilo i nekoliko opštih pitanja koja su se odnosila na održavanje tradicije, ponovićemo ovom prilikom podatke do kojih smo došli.

Upitnik o praznovanju jevrejskih praznika kod jugoslovenskih Jevreja štampan je u Jevrejskom pregledu za novembar-decembar 1984. godine. Na upitnik je odgovorilo 139 jugoslovenskih Jevreja. Od toga je bilo 70 muškaraca i 69 žena. Prosečna starost je bila 73 godine. Najstariji anketirani je rođen 1892. a najmlađi 1943. godine. Odgovori su stigli iz 38 gradova bivše Jugoslavije. Odgovorilo je 53 Sefarda i 81 Aškenaz i 5 Jevreja iz mešovitih brakova. Upitnik je imao 158 pitanja koja su se odnosila na održavanje tradicije u praznovanju. Od toga je bilo devet pitanja opšteg karaktera što je moglo da nam kaže nešto o porodici uopšte.

Iz odgovora na pitanja o jevrejskim praznicima vidi se daje skoro u svakoj porodici koja je bar malo držala do tradicije bilo raznih svećnjaka (za *Sabat*, za *Hanuku*) i drugih ritualnih predmeta. Jugoslovenska jevrejska zajednica nije spadala u ekonomski moćne i bogate. Zato su neki podaci o





tome kako su se u siromašnim sefardskim porodicama dovijali da udovolje propisima tradicije, prosto dirljivi. Bilo je u bogatim porodicama i srebrnih *hanukija*, ali bilo je i porodica u kojima bi majka izdubila krompire i u ta udubljenja sipala ulje i stavila fitilj da izgleda kao osam upaljenih svećica. U nekim porodicama su se upotrebljavala drvca od metle obavijena pamukom i umočena u ulje da bi gorela umesto svećica. Bilo je porodica u kojima su postojale posebne lepo umetnički ukrašene kutijice za mirise za obred *Havdala* na isteku *Šabata* (neki od anketiranih bili su toliko srećni što smo ih podsetili na te male kutijice da su ih u upitniku nacrtali), ali bilo je i onih iz siromašnih porodica koji su rekli da bi se za *Havdala* u njihovoj porodici pomirisala kafa ili limun, bez ikakve kutije.

Ovo malo istraživanje pomoglo je da se dobije slika o tome koliko su jevrejske porodice (u godinama pred II svetski rat) držale do tradicije. Na pitanje „Da li je Vaša porodica bila religiozna, malo religiozna ili pak uopšte nije religiozna?“, većina Sefarda je odgovorila daje njihova porodica bila religiozna, manji broj je rekao daje bila malo religiozna, a samo njih četvoro je reklo da nisu držali do tradicije. Kod Aškenaza je mnogo veći broj rekao da im je porodica bila malo religiozna, a niko nije rekao da nisu držali do tradicije.

Na osnovu odgovora na pitanje: „Da li je neko od članova Vaše porodice odlazio u ritualno kupatilo (*mikve*) i u kojim prilikama?“, dobili smo sliku da su se tog običaja držali samo u religioznijim porodicama, da su se tog običaja držali više Aškenazi nego Sefardi, da se odlazilo „kako propisi nalažu“, da su uglavnom odlazile žene posle menstruacije, pred venčanje, pred *Šabat* i druge praznike i muškarci pred *Jom kipur* ili druge praznike. Neki su naveli u upitniku da u njihovom mestu nije postojala *mikve* (Zemun, Murska Sobota, Farkaždin, Novi Sad, Sivac, Niš, Zavidovići, Derventa, Bihać) ali su i neki beogradski Jevreji rekli da tu nije bilo ritualnog kupatila, iako su postojala dva, sefardsko i aškenasko.

Na pitanje: „Da li je neko od članova Vaše porodice nosio ili upotrebljavao *tefilin*, *ciciot*, *talit veliki*, *talit šal*, *kitl*, *kepele*, *šatl*, *tukado...*?“, ogromna većina i Aškenaza i Sefarda je odgovorila da su njihovi očevi i dedovi upotrebljavali *tefilin* i *talit šal*. Da su njihove dede i očevi upotrebljavali *ciciot* odgovorilo je 17 sefarda i 16 Aškenaza. *Kitl* je imalo vise Aškenaza a veliki *talit* je imalo vise Sefarda.

Ovo malo istraživanje dalo je podatke i o tome koliko su se Jevreji na ovom tlu pridržavali propisa o ritualnoj ishrani – *kašrut*. Ovih propisa se pridržavalo 60% ispitanika, a onih koji to nisu činili bilo je 37% (3% nije odgovorilo na ovo pitanje).

U Biltenu, glasilu jevrejske zajednice, za februar 1995. godine objavljena je nova anketa. Ona se odnosila samo na životni ciklus. Bilo je postavljeno





הי

ukupno 37 pitanja. Međutim, članovi opština odazvali su se našem pozivu u malom broju. No, svi podaci su dragoceni, pa će i ovi pristigli odgovori biti uzeti u obzir kao ilustracija u opisu očuvanja običaja i tradicije. Tim pre, što su to retki odgovori na pitanja o tome kako je izgledao obred venčanja ili *Bar micva* i žalobni običaji. – Evo nekoliko interesantnih opisa običaja prilikom žalosti, koji su prikupljeni upravo ovom poslednjom anketom:

U Bačkom Petrovcu držali su se svih običaja: posle sahrane jela su se jaja posuta pepelom, sedelo se na podu na slami 7 dana i za to vreme se nije kuvalo već se jelo ono što bi doneli rođaci.

Margita Ast, Sarajevo: „Bio je običaj da se jede hrana koju su donosili rođaci”.

Demajo Aleksandar, Beograd: „Povodom smrti bio je običaj da se košulja zacepi spređa na vidljivom mestu. Mislim da se to tako nosilo prvih nedelju dana, dok se sedelo na niskim stolicama i primali izrazi saučešća. Svako jutro je neko od rodbine (koja je u slučaju moje porodice bila vrlo široka), a možda i iz kruga prijatelja, donosio doručak – „*dizajunu*”. To su bile u stvari paštete sa sirom i spanaćem. Ovo se često naručivalo kod nekog Danona koji je to pravio i kod njega se i inače češće navraćalo na te njegove specijalitete. Imao je radnju u blizini kafane Imperijal u blizini Studentskog trga, otprilike na mestu gde je danas prazan prostor između Filozofskog fakulteta i zgrade rektora. Vrlo verovatno da je isto to pravio i neko na Dorćolu. Sahrana je vršena, koliko se sećam, u najobičnijem drvenom sanduku bez poklopca, prekriveno belim čaršavom. Zemlja se preko toga nabacivala (1939. godine).”

Nisim Navonović, Priština: „Za sahranu se upotrebljavao jednostavan sanduk do groblja a da se sama sahrana obavljala bez sanduka. Postojao je običaj *keria*, *šiva*, za prvi obed jela su se jaja i lepinja, pokrivala su se ogleđala. Godišnji pomen se zvao *anju* a svakog petka uveče palilo se kandilo do godinu dana.”

U Nišu je godišnji pomen nazivan *limud* a 7 dana žalosti samo su sedeli muškarci i nisu se tih dana brijali. Hranu su donosili rođaci ili prijatelji.

Običaje vezane za sahranu i druge žalobne običaje u Derventi, opisao je Josip Pesah: „U Derventi se sahranjivalo u jednostavnom sanduku, nije postojalo društvo *Hevra kadiša*, održavan je *ičaj keria*, *šiva*. Za prvi obed posle sahrane jela su se kuvana jaja i pecivo s uljem. U kući se nije ništa kuvalo i spremalo, hranu su donosili drugi, sedelo se na patosu. Ogleđala su se prekrivala, održavalo se i trideset dana žalosti, i godišnji pomen koji su zvali *limud*. Povodom ovog običaja, Josip Pesah je dao ovo objašnjenje: Hram u Derventi osvećen je 1911. godine. Za njegovu izgradnju pored priloga svih Jevreja meštana, pet uglednih imućnih Jevreja dali su priloge od 2000-5000 kruna u zlatu i tim postali zaslužni. Među njima je bio i moj deda (očev otac) Josef



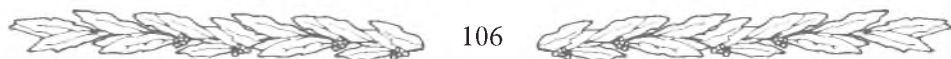


Pesah. Za svakog od njih postavljena je u Hramu (sa leve i desne strane od *Ehala*) mermerna ploča na kojoj je to pisalo. Opština je preuzela obavezu da se njihova imena čitaju za *Erev Jom Kipur* posle *Kol Nidre* i da im se svake godine na dan njihove smrti posle *tefila* održi *limud* uz obavezan *minjan*. Pored toga, što je za mog dedu održavan *limud* svake godine u hramu, u našoj kući je svake godine na dan smrti dede i babe (po ocu) održavan uveče *limud*. *Limud* je čitao rabin, a bilo je prisutno i dvadeset vernika. Mislim da su moj otac i njegova braća taj dan postili. Posle molitve služilo bi se: slatko, rakija, kuhana jaja (*inhaminadus*), lukum i crna kafa. Prvo bi bio poslužen rabin i on bi rekao blagoslov (*biraha*), a potom svi ostali. – Pri polasku kući, svako bi dobio po jedan lukum i dva kuhana jaja da ponesu kući da bi i ukućani kazali *biraha*.”

Dr Isak Levi, Sarajevo: „*Šiva* je upražnjavana. U slučaju daje sahrana umrlog u petak – *šiva* počinje tek u nedelju. Ukoliko je smrt nekog daljeg člana uslijedila prije godinu dana, *šiva* bi se održala samo jedan sat. U slučaju smrti nekog bližeg člana porodice ili bilo kojeg stanara u zajedničkoj zgradi, ispražnjavala se je (izbacivala) sva sakupljena voda (*vazojar las aguas*). *Jarcajt* – *limud* se je održavao nakon 30 dana, 11 mjeseci – i svih godišnjica smrti; (*limud* nakon 30 dana, 11 mjeseci održavao se je na dan sahrane, a godišnji pomen na dan smrti). Ožalošćeni prvih sedam dana u kući i od tada do 30 dana su na začelju (od ulaza) u hramu. Ovo kao i izbacivanje vode bila je u ranija vremena preventivna mera protiv zaraznih bolesti.”

Kako su izgledali Jevreji Jugoslavije na početku XX veka? To su već bili emancipovani građani u običnoj građanskoj nošnji kakvu su nosili i ostali u njihovoj okolini. Jedino je manji broj Sefarda nosio tradicionalnu nošnju, što znači da su žene nosile tukadu, a muškarci fes. Ako se pogledaju sačuvane fotografije, na početku veka su skoro sve starije Sefardkinje nosile tukadu. Takav utisak dobija se i na osnovu fotografija na spomenicima na beogradskom Jevrejskom groblju.

U anketi o prazničnim običajima, 24 Sefarda je reklo da su njihove majke i bake nosile tukadu. Što se tiče Aškenaza, oni su, budući da su živeli po zemljama srednje Evrope, tradicionalno nosili evropski građanski kostim. Žene su, kao uostalom i kod drugih konfesija, pokrivale glavu i nosile razne vrste kapa. Za ortodoksne Jevrejke bilo je obavezno da šišaju kosu i nose perike – *atl*. U anketi o prazničnim običajima ukupno 9 aškenaskih Jevreja je navelo da su njihove majke nosile periku – *šatl*. Neki su naveli da su se obavezno nosili i dugi rukavi. U bivšoj Jugoslaviji je postojalo 12 ortodoksnih jevrejskih opština i sigurno je da su njihovi pripadnici poštovali pravila o pokrivanju glave (nosili su male kape koje se u raznim krajevima različito zovu *kipa*, *kepele*, *jarmulka*) a mnogi su nosili šešire, *pejesa*, *cicit* i druga obeležja. Međutim, do danas se nije pojavila nijedna fotografija takvih ortodoksnih



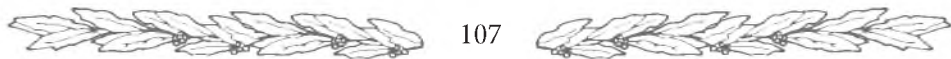


Jevreja u Jugoslaviji. Jedino na fotografijama iz holokausta, mogu se videti ortodoksni Jevreji iz Sente, kako po naređenju nacista čiste ulice i obavljaju i druge poslove kojima je trebalo da budu uniženi. U anketi o prazničnim običajima bilo je propušteno da se pita da li su muškarci nosili fes. No, i bez ovog odgovora, fotografije svedoče o tome da su sve do holokausta, stariji Sefardi u Bosni i Makedoniji nosili fes.

Opšte i obavezno školovanje dece, emancipacija žena i njihovo sve veće uključivanje u svet zaposlenih, je uticalo da se porodica menja i da se održavanje tradicije polako napušta. U godinama pred Drugi svetski rat, bilo je sve više jevrejskih porodica kod kojih se održavanje tradicije svodilo na odlazak u sinagogu za određene praznike i na svečaniji ručak za neke druge praznike. U svim evropskim zemljama Jevreji su se sve više asimilovali i svojim oblačenjem i običajima se sve više približavali narodima s kojima su živeli. Najveći udar na održavanje tradicije učinio je holokaust koji je zbrisao i iščupao nit održavanja jevrejske tradicije sa tla Evrope. Danas se tradicionalno i živopisno obučeni ortodoksni i hasidski Jevreji mogu izuzetno retko videti u Evropi. Na čitavoj teritoriji istočne Evrope gde je živio ogroman broj veoma tradicionalnih Jevreja, sa bezbrojnim društvima, ješivama, učilištima, malim sinagogama, pozorištima, novinama i časopisima, sve je to nestalo u holokaustu, a ono što je preživelo nije više imalo mogućnosti za iskazivanje u novim političkim uslovima.

Na teritoriji bivše Jugoslavije, holokaust je imao strašno lice jer su se sem nemačkih nacista koji su bili ideološki inspiratori uništenja Jevreja, tim uništenjem bavili i mnogi drugi. Zato su se Jevreji priključivali partizanima, kao jedinama koji su se otvoreno borili protiv nacizma i fašizma. Prihvatajući partizanski pokret i njegove ciljeve, prihvatili su i komunističku ideologiju. Kada je rat bio gotov, ljudi su iz njega izašli potpuno izmenjeni. Ono malo preživelih Jevreja više, zapravo, nije bilo religiozno. Preživelo je veoma malo starih ljudi vezanih za sinagogu, a oni koji su želeli da ostanu verni tradiciji i koji nisu prihvatili nov način života, iselili su se u Izrael u periodu 1948-52. godine.

Jevrejske opštine su u gradovima gde je bilo Jevreja, preuzele održavanje običaja, tako da su se praznici umesto u kući slavili u prostorijama opštine. Održavale su se priredbe i skupovi, održavalo se i Seder večer, a u sinagogama koje su ostale u funkciji obično bi se obeležili praznici *Ros hašana* (Nova godina) i *Jom kipur*. Obredi kao što je *Brit mila* ili *Bar micva*, održavali su se izuzetno retko i u tajnosti. Venčanja u sinagogi obavljana su za strane državljanke. Sve se, naravno, posle sedamdesetih godina izmenilo i sada se opet svi obredi i običaji, ako za njima ima potrebe, upražnjavaju javno i svečano.





Prekid tradicije kod jugoslovenskih Jevreja je potpun. Kada je pedesetih godina u Beogradu srušena stara sinagoga u Solunskoj ulici, koja je bila jedna od najstarijih zgrada u Beogradu, ubeležena u planove Beograda iz XVIII veka, taj događaj je propratio potpuni muk od strane beogradskih Jevreja. Čini se da to nisu ni primetili. Ili su samo zažmurili s nadom da to vodi nečem boljem, i u to vreme, potrebnijem.

⁹⁶Dr H. Schulsinger, O pravnom i gospodarskom životu Jevreja u Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj god. 1371-1496, Jevrejski almanah 1925/26, Vršac, 1925.

⁹⁷Dr Moric Levi, Seřardi u Bosni, Beograd, 1969.

⁹⁸Ženi Lebi, Plima i siom, Gornji Milanovac, 1990.

⁹⁹Dr Ignjat Šlang, Jevreji u Beogradu, Beograd, 1926.

